

مدرسه صمصامی اراک

● ایرج احمدی هزاوه*

اشاره

اراک و استان مرکزی زادگاه بزرگانی همچون قائم‌مقام فراهانی و میرزا محمدتقی خان امیرکبیر و بسیاری از دانشمندان ایرانی است. آموزش و فرهنگ در این دیار سابقه و قدمتی بسیار دارد. در این شماره، مطابق سنت قبلی نشریه، تاریخچهٔ اولین مدرسه‌های استان مرکزی را آورده‌ایم.

□ مقدمه:

مدرسه صمصامی اراک یکی از قدیمی‌ترین مدرسه‌های نوین ایران است که نقش بسیار مهم و تأثیرگذاری در گسترش فرهنگ و سواد در استان مرکزی و البته در فرهنگ ایران داشته است.

پژوهش و نوآوری در توسعهٔ جامعه و ارتقا و بهبود فکری، و معنوی و حتی مادی آن، از جمله کارهای مهم مدرسه‌های نوین طی بیش از یک‌صد سال گذشته و پیش از دورهٔ مشروطیت بوده که در غنای فرهنگی و علمی، و گسترش دانش جدید در این منطقه تأثیر بسیار گذاشته است. چرا که اراک را همواره به عنوان شهری با پایه‌های قوی فرهنگی و دانش‌می‌شناخته‌اند. شواهد تاریخی و گزارش‌ها و اسناد موجود حاکی از آن است که تربیت دانش‌آموزان مستعد در مدرسه صمصامی و شرایط مناسب آموزش توسط مدیران و دبیران آن، نقش مهمی در نوآوری و پیشرفت علمی در ابعاد منطقه‌ای، ملی و حتی بین‌المللی ایفا کرده است (سالنامهٔ دبیرستان صمصامی، ۱۳۹۹).

□ نخستین مدرسه نوین

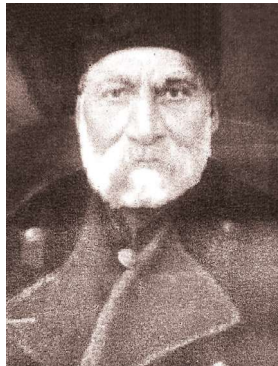
مدرسه صمصامی اراک را باید نخستین مدرسه در ایران دانست که چهار سال قبل از جنبش مشروطیت، به همت حاج ذوالفقارخان صمصام‌الملک بیات، ملقب به «امیرتومان»

* محقق و پژوهشگر حوزه تاریخ و اراک‌شناس

تأسیس شد و به دلیل قدرت محلی واقف و حمایت آقانورالدین مجتهد عراقی تا به امروز توانسته است به کار خود ادامه دهد. حاج ذوالفقارخان در دوره مظفرالدین شاه فرمانده لشکر عراق، رئیس فوج فراهان و هم‌زمان از فعالان جنبش مشروطه بود. او مردی روشن فکر، آزادی خواه و از پایه گذاران تمدن و فرهنگ نوین شهر اراک بود (پیشین).

امیرتومان که از ملاکین بزرگ سلطان آباد (اراک) بود، باغ ویلای بزرگی را که اتاق‌های متعددی هم داشت و روبه‌روی دروازه قبله قرار گرفته بود، خریداری کرد. این باغ ویلا در آن زمان با فاصله‌ای نزدیک و خارج از برج و باروی بلند شهر سلطان آباد قرار داشت. امیرتومان اتاق‌های باغ را برای کلاس‌های درس بازسازی و آماده کرد و در سال ۱۲۸۲ مدرسه صمصامی را به شیوه جدید و به سبک برنامه‌های درسی دارالفنون در سه کلاس ابتدایی، فارسی و علمی افتتاح کرد (شمشیربندی، ۱۳۹۶). امیرتومان قبل از افتتاح مدرسه، سروان محمدخان آذرنوش، تحصیل کرده دارالفنون در رشته توپخانه را برای مدیریت مدرسه انتخاب کرد (دهگان، ۱۳۲۳).

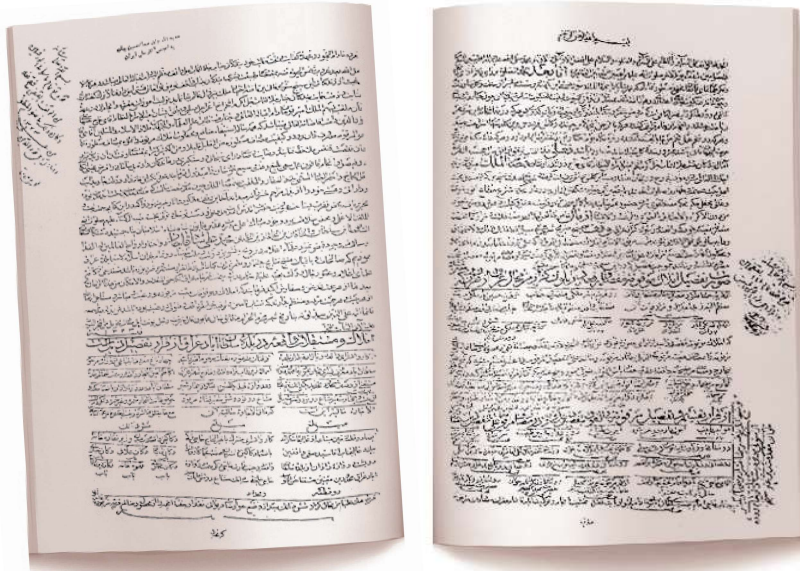
صمصام‌الملک بار دیگر با توسعه و بازسازی کلاس‌های مدرسه در سال ۱۲۸۴، آن را با درس‌های جدید در چهار کلاس فارسی، عربی، ریاضیات و زبان فرانسه افتتاح کرد. زبان فرانسه را میرزا محمدخان آذرهوش و برخی از اروپاییان مقیم سلطان آباد تدریس می‌کردند (در آن زمان تعدادی کمپانی اروپایی که عمدتاً در کار صادرات فرش فعال بودند، در اراک حضور داشتند). امیرتومان املاک و منابع مالی متعددی را برای تأمین مخارج مدرسه صمصامی در نظر گرفته بود؛ از جمله چند باب دکان (هنوز هم این مغازه‌ها وجود دارند)، سالانه ۱۵۰۰ تومان وجه نقد، ۱۰ خروار و ۲۰ من گندم، و تمام عواید یک رشته قنات که تحت نظر واقف مصرف شود.

↑ صمصام‌الملک

آن سال ۱۵۰ دانش‌آموز ثبت‌نام کردند که ۵۰ نفر از آن‌ها اطفال یتیم و بی‌بضاعت بودند. لباس متحدالشکل سالانه و خوراک روزانه آن‌ها هم به عهده مدرسه بود. مدرسه حتی به استحمام بچه‌ها نیز توجه ویژه داشت. نظم و مقررات مدرسه با توجه به نظامی بودن صمصام‌الملک مثال‌زدنی بود. ورود به کلاس‌ها شرط سنی نداشت، اما برای رعایت برخی اصول، «انجمن صغار» تشکیل شد. انجمن دیگری نیز با عنوان «انجمن ادب و تربیت» امکاناتی را برای دانش‌آموزان فراهم می‌کرد تا درباره موضوع‌های ادبی، اجتماعی و سیاسی مقاله بنویسند، سخنرانی کنند و حتی موسیقی و گردش علمی در برنامه‌ها بگنجانند (شمشیربندی، ۱۳۹۶). همچنین مدرسه یک دستگاه چاپ سنگی هم تهیه کرد.

در اراک نیز مانند سایر شهرهای کشور، در آن سال‌ها مخالفانی بودند که مکتبخانه را بر مدرسه ترجیح می‌دادند. اما آقا نورالدین عراقی که از مجتهدین طراز اول شهر بود، جدا از حمایت‌های گفتاری و رفتاری در تأییدیه‌هایی رسمی، حاشیه وقف‌نامه‌ها و اساسنامه مدرسه را در سال ۱۲۸۵ شمسی امضا کرد.

↑ وقفنامه مدرسه صمصای (۱)

↑ وقفنامه مدرسه صمصای (۲)

◎ بازخوانی وقفنامه مدرسه

مفرده مادام الحیوه در عهده کفایت و تحت حمایت خود بندگان، جناب جلالت مآباجل واقف معظم الیه دام اقبال العالی می باشد هر گاه لاجعل الله بعد غروب الشمس الحیوه منه به مقتضای طبیعت بشری بندگان جناب واقف توفیق توامان هستی این دار فانی را ترک گفته، از روی رغبت از زندگانی این سپنج سرای فانی بر تافته اختیار ملک بی زوال عالم بقا نماید تولیت امورات مقرر و انجام آن در عهده عنایت و ذمت حمایت بندگان جناب جلالت مآب، اجل اکرم افخم اخ اعز اجل صلی و بطنی ایشان امیرالامرا العظام، آقای حاج عباسقلی خان، ملقب به سهم الملک امیر تومان، دام اقباله العالی و جناب مستطاب اعلم العلماء و المجتهدین ملاذالاسلام والمسلمین، آقای آقانوردین دامت افاضاته العالی می باشد که همه ساله استیفاء منافع و محصولات املاک مرقومه را نموده، به مصارف مسطره کما هوالمرقوم مصروف دارد ...

مجرد آنکه این خانه زاد دولت جاوید آیت اقل الحاج و احقر العباد المسمی به ذوالفقار و الملقب به صمصام الملک، چون مدت شصت سال که مصدر خدمت به دولت ابد مدت بوده و دارایی و هستی خود را بذل مراحل خسروانه می داند، لهذا وقف مذکور و آثار خیر مشهود را که در این کتابچه سمت ثبت و تحریر یافته ... (چند سطر حمد و ثنا و دعا برای محمدعلی شاه قاجار) ... به تاریخ شهر محرم الحرام مطابق سال همایون فال خیریت دلیل یونت بیل سعادت تحویل من الهجرة النبوه فی سنه ۱۳۲۳.

←
مدرسه
صمصام‌الملک

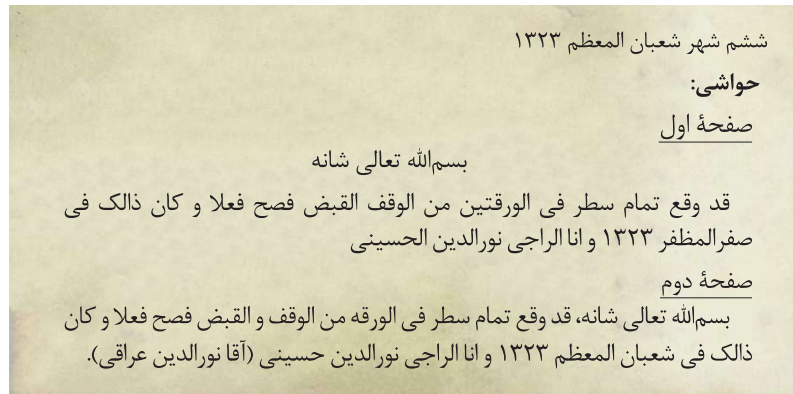
◆ املاک و مستغلات واقعه در بلده سلطان آباد عراق از قرار تفصیل ذیل است:

- از کاروان‌سرای واقعه در بازار قبله بلده سلطان آباد معروف به سرای تجار یهودی‌ها، محدود و معین مستغی از وصف ۲۴ تومان و محدود به حدود یک دانگ نیم ۹۶ تومان عیان از بیست و چهار شعیر مشاع و در نودوشش شعیر مال الاجاره حالیه این است مبلغ ۱۲۰ تومان.
- از قنات مشهور به قنات مرحوم میرور آسید احمد وزیر طاب ثراه واقعه در خارج شهر عراق و دروازه قبله یک‌طسوج عبارت از چهار شعیر در نودوشش شعیر قنات مزبور مال الاجاره حالیه.
- چهار باغ معروف ابتیاعی از وراث مرحوم آکاظم امین التجار واقعه در سمت شمال بلده سلطان آباد و دروازه رازان، به انضمام مکنه و حوض‌خانه و اشجار مثمره و غیر مثمره و الکر و العنب مع مایتعلق بها شرعا و ینیب الیهها عرفا مجری المیاه الجمله شش دانگ.
- ایضاً دو قطعه زمین مشاعه از عالی‌جاه شکرالله بیک و جناب آقا سید صفی واقفین در پشت دروازه رازان از بلده سلطان آباد عراق.
- کاروان‌سرای مشترک با خیرالحاج حاجی زکی به انضمام دکاکین و شترخان منضمه به همان کاروان‌سرا واقعه در جنب عمارت حاج زکی سمت دروازه حاجی علینقی سه دانگ مشاع.
- دکاکین واقعه در میدان و زیر نقاره‌خانه، دکان خبازی، دکان علافی، دکان نجاری، قهوه‌خانه.

قریه حک علیا من محال کزاز شش دانگ بعد از وضع عوارضات دیوانی نقداً و جنساً آنچه را از محصول و منافع قریه مزبور عاید شود که محصول و منافع املاک و مستغلات مرقومه مفصله را هرساله ان شاء الله تعالی به مصارف معینه مشخصه از مخارج و مواجب عملجات و لباس ایتم و سایر مخارج مدرسه موسومه به مدرسه صمصامیه، دامت اقامت‌ها و توفیقات‌ها از قرار تفصیل مفصله مرقوم داشته به خرج برسانند.

- صورت مصارف موقوفات مرقومه فی‌ال فوق نقد ۱۵۰۰ تومان، جنس ۱۰ خروار و ۱۰ من ۴۵۶ تومان.
- مخارج نهار یومیّه بیست نفر اطفال و چهار نفر فراش و دو نفر معلم و شام شب دو نفر معلم و یک فراش از نان و گوشت و برنج و قند و چای و تنباکو ۵۰۰ تومان.
- شهریه معلمین مدرسه صمصامیه: معلم عربی نقد ماهی ۳ تومان، معلم فارسی و مشاق ماهی ۵ تومان، معلم ابتدایی فارسی نقد ماهی ۱۰ تومان، معلم ریاضی نقد ماهی ۲۰ تومان.
- لباس بیست نفر اطفال هر سالی دو دست زمستانی و تابستانی و پنج نفر ناظر و فراش و چهار نفر قراول هر سالی ۲۲۰ تومان.
- مواجب و جیره ناظر و چهار نفر فراش و جیره دو نفر قراول هرسالی ۵۸ تومان. مخارج سوخت زمستان، ذغال و هیزم سالی ۱۱۶ تومان.
- حق‌التولیه متولی و ناظر ۱۵۰ تومان.
- مبلغ ۱۵۰۰ تومان نقد در هرسال و مقدار ده خروار و بیست من گندم به مصارف مقررہ برسد.

مقرر آنکه تولیت انجام و تمشیت اتمام فقرات مصارف مقررہ مرقومه مادام الحیوه در عهد کفایت و تحت حمایت خود بندگان ... جناب واقف (صمصام‌الملک) می‌باشد. (در ادامه اگر واقف فوت نمود بر عهده عباسقلی‌خان سهم‌الملک باشد که مصارف مقررہ را به اطلاع آقای آقا عبدالعظیم و ثقه‌الاسلام حاج میرزا محمود و اولاد ارشد سهم‌الملک برسانند.)
ادامه سند توضیحات صیغه وقف و غیره است.

↑ مدرسه
صمصام الملک

این حمایت‌ها باعث شد تا وقایع تلخ مدرسه رشديه در تبریز، در عراق (اراک) تکرار نشود. حتی سال‌ها بعد با استقبال خانواده‌ها و حمایت علما برای گسترش فضای آموزشی، مدرسه دیگری به نام «سهامیه» (علی‌الظاهر برگرفته از نام سهم‌الملک بیات، عموی صمصام‌الملک که یک دوره هم نماینده مردم اراک در مجلس شورای ملی بود، این مدرسه بعداً به نام سهم‌الملک در میدان ارگ اراک دایر شد و هنوز هم مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد) تشکیل شد. مدرسه سهامیه شعبه دیگری از مدرسه صمصامی بود که دانش‌آموزان مستعد آن شناسایی و به دبیرستان صمصامی وارد می‌شدند.

در سال ۱۲۸۶ متولیان و دست‌اندرکاران مدرسه صمصامی تصمیم گرفتند فعالیت یک‌ساله خود را در معرض نمایش عمومی بگذارند. آن‌ها با دعوت از اولیای دانش‌آموزان، عده‌ای از رجال شهر، علما و بزرگان، اروپاییان مقیم اراک، از جمله اسکار اشتراوس، هربرت چیک ویس، کنسول انگلیس و رئیس کمپانی فرش زیگلر، و ابوالحسن خان فخرالملک اردلان، حاکم عراق (اراک)، کیفیت آموزشی مدرسه را به نمایش گذاشتند. نتایج فوق‌العاده بود و مورد استقبال و تشویق قرار گرفت. حتی کنسول انگلیس جوایزی به مدرسه اهدا کرد. این وضعیت بازار صاحبان مکتبخانه‌ها را کساد می‌کرد و باعث تحریک برخی از مخالفان مدرسه‌های جدید شد.

● حمله به مدرسه

تحریکات مخالفان باعث تحرکاتی علیه مدرسه صمصامی شد. از جمله مدرسه را «کفرخانه» لقب دادند. برخی از الواط به مدرسه تعرضاتی کردند و حتی راه را بر معلمان و دانش‌آموزان مدرسه می‌بستند و آنان را مورد ضرب و شتم قرار می‌دادند. این رفتارها نتایجی برای مخالفین در بر نداشت، تا اینکه چند ماه بعد مخالفان دست به اقدام مسلحانه زدند و به همراه ۱۴ نفر مسلح آماده حمله به مدرسه شدند. امیرتومان باخبر شد و شخصاً به میدان آمد. او که فرمانده فوج فراهان و لشکر عراق (اراک) هم بود، صاحب منصبان را احضار کرد و پیش روی مهاجمان با صدای بلند آنان را خطاب قرار داد و از یکی از افسران پرسید: «چند سرباز داری؟»

افسر پاسخ داد: «یکصد سرباز.»

امیر تومان گفت: «هر سرباز چند فشنگ دارد؟»

افسر گفت: «حداقل ۱۰ فشنگ.»

صمصام‌الملک با صدای بلند گفت که همه حاضران بشنوند: «حفاظت مدرسه و تأمین جان دانش‌آموزان از وظایف شماسست و مسئولیت تمام حوادث بعدی برعهده من است. هرکه خواست به حریم مدرسه تعرض کند، از فشنگ‌هایتان استفاده کنید.»

در نهایت حمله مسلحانه به مدرسه به جایی نرسید و غائله تخریب مدرسه، برعکس مدرسه رشیدی تبریز، خاموش شد. از سال ۱۲۸۶ به بعد مدرسه صمصامی به فعالیت‌های آموزشی خود به‌طور منظم ادامه داد.

سید تقی هزاوئی در مصاحبه‌ای می‌گوید: «در سال ۱۳۱۲ میرزا علی اصغر خان حکمت، وزیر معارف، طی سفری به اراک از مدرسه صمصامی بازدید کرد که این بازدید باعث تحولی در این مدرسه شد. بودجه مدرسه کلاً در اختیار اداره معارف قرار گرفت و در مقابل اداره معارف هم چند نفر دبیر دارای دیپلم و لیسانس، از فارغ‌التحصیلان دانش‌سرای مقدماتی (دارالمعلمین سابق) و دانش‌سرای عالی را برای مدیریت و تدریس به مدرسه صمصامی اعزام کرد.» در دهه ۱۳۲۰ تعدادی از دانش‌آموختگان مدرسه صمصامی وارد دانش‌سرای عالی و دانشگاه تهران شدند و پس از فارغ‌التحصیلی به خدمت دبیری در اراک مشغول شدند. بعضی هم در همین دبیرستان تدریس کردند.

دهه ۱۳۳۰ اوج شکوفایی دبیرستان صمصامی است. در سال ۱۳۳۱ یکی از دبیران برجسته اراک، به نام مرتضی هزاوه‌ای به ریاست دبیرستان رسید. معاونت ایشان را هم یکی دیگر از دبیران اراک به نام خلیل داعی بر عهده گرفت. مرتضی هزاوه‌ای عضو جبهه ملی، سخنور، سخن‌دان و دارای مهارتی بالا در تدریس، به ویژه ریاضیات بود (مرتضی ذبیحی، ۱۳۸۰). در سال ۱۳۳۲ ساختمان اصلی دبیرستان دچار تغییرات اساسی شد. ساختمان به شکل فعلی در آمد و سالن امتحانات، آزمایشگاه‌های فیزیک و شیمی، و سالن‌های ورزشی به فضای ساختمان اضافه شدند.

سید تقی هزاوئی می‌گوید: «پس از مرگ ناگهانی مرتضی هزاوهای در سال ۱۳۳۷، آقای خلیل داعی، معاون وی به سمت ریاست دبیرستان منصوب شد. وی دارای لیسانس حقوق بود، اما اکثر درس‌ها، حتی جبر، مثلثات و حساب استدلالی را به‌خوبی تدریس می‌کرد. خلیل داعی تا اواسط دهه ۱۳۴۰ ریاست دبیرستان را به عهده داشت و با ابداعات آموزشی و تعامل با خانواده‌ها و اداره دبیرستان، به‌ویژه دانش‌آموزانی که بعضاً هم سن‌وسال دبیران خود بودند، جایگاه دبیرستان صمصامی را به‌عنوان یکی از بهترین دبیرستان‌های اراک حفظ کرد.»

دبیرستان صمصامی اراک هم‌اکنون در خیابان امام خمینی (ره) شهر اراک و در یکی از مناطق مرکزی شهر قرار دارد. ساختمان زیبای آن پس از ۱۲۰ سال همچنان پابرجاست و از دبیرستان‌های ممتاز شهر اراک به‌شمار می‌رود. اکثر دبیران برجسته اراک در این دبیرستان تدریس کرده‌اند و بسیاری از نویسندگان یا روزنامه‌نگاران فعال اراک از دبیران و محصلان این مدرسه بوده‌اند.

منابع

۱. عبدلی آشتیانی و اسماعیلی انجدانی، اسدالله (۱۳۹۹). سالنامه دبیرستان صمصامی اراک (۱۳۳۱-۱۳۳۰). انتشارات سفیر اردهال.
۲. شمشیربندی، ولی‌الله (۱۳۹۶). ??? . روزنامه ایران. ??? .
۳. دهگان، ابراهیم (۱۳۳۱). نام مقاله؟؟؟. نام ناشر؟؟؟. محل نشر؟؟؟
۴. ذبیحی، مرتضی (۱۳۸۰). تاریخ اجتماعی اراک. انتشارات پیام دیگر.
۵. اسماعیلی انجدانی، محسن (۱۳۹۹). نشریه فرهنگ اراک (سال تحصیلی ۳۸-۱۳۳۷). انتشارات سفیر اردهال.
۶. هزاوه، سیدحسن فرید (سال نشر؟؟؟). سالنامه معارف عراق (۱۳۱۵-۱۳۱۳). ناشر؟؟؟. محل نشر؟؟؟